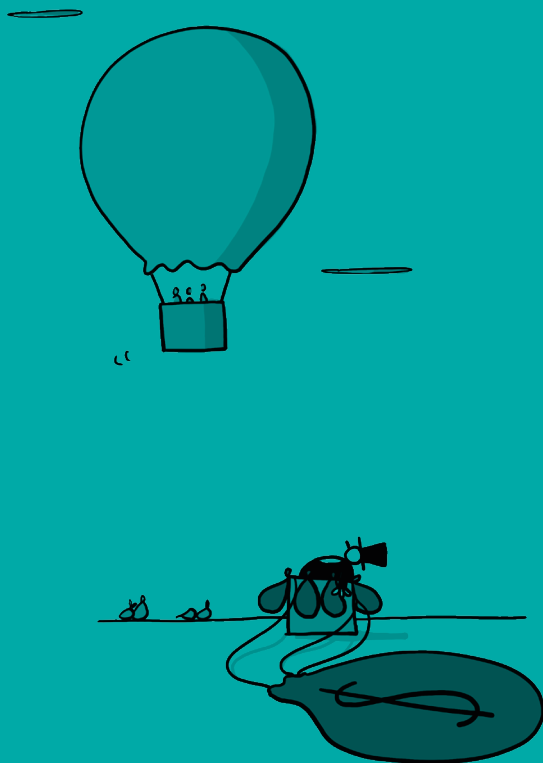

Rics i pobres al Nou Testament

José I. González Faus

RICS I POBRES EN EL NOU TESTAMENT

(I EN SANT JOAN CRISÒSTOM)

José Ignacio González Faus

Presentació	3
La Carta de Jaume	4
La Primera carta de Joan	9
La Carta als Gàlates	11
Els Fets dels Apòstols	13
L'arrel de tots els mals (1Tm 6,10)	16
Conclusió	18
Apèndix: alguns textos de Joan Crisòstom	19
Notes	28
Preguntes per a la reflexió	31

José Ignacio González Faus. Jesuïta. Membre de l'Àrea teològica de Cristianisme i Justícia. Autor de nombrosos llibres i de diversos quaderns d'aquesta col·lecció.

AQUESTA PUBLICACIÓ ES DISTRIBUEIX GRATUÏTAMENT.

Col·labora amb Cristianisme i Justícia: Bizum codi 05291
cristianismeijusticia.net/donatius

Edita Cristianisme i Justícia. Roger de Llúria, 13, 08010 Barcelona
Tel. 93 317 23 38, e-mail: info@fespinal.com, www.cristianismeijusticia.net
Imprimeix: Ediciones Rondas S.L. Dipòsit Legal: B 13538-2023
ISBN: 978-84-9730-537-2, ISSN: 0214-6495, ISSN (virtual): 2014-6574

Dibuix de la portada: Roger Torres. Edició: Santi Torres
Traducció: Núria Garcia i Caldés. Maquetació: Pilar Rubio Tugas
Imprès en paper i cartolina ecològics. Setembre del 2023

PRESENTACIÓ

Aquest quadern s'ha escrit amb l'objectiu de completar el tractament del tema, indicat en el títol (Rics i pobres), que he intentat anar fent al llarg dels anys estudiant les diverses fonts cristianes. El llibre *Vicarios de Cristo: los pobres*¹ va traçar un recorregut (incomplet, per descomptat) per tota la tradició cristiana des del segle I al xx. En altres llocs he tractat d'aquesta qüestió en Jesús.² Dos quaderns de CJ la van estudiar en el Primer Testament (*El silenci i el crit. El budisme i els profetes d'Israel* pel que fa als profetes i *Saviesa divina* pel que fa als llibres sapiencials). Quedava pendent, doncs, el Nou Testament (exclosos els evangelis). I una mica d'això és el que intenten fer aquestes pàgines.

Només puc repetir que, malgrat la pretensió de totalitat, es tracta molt més d'una visió panoràmica que d'un tractament exhaustiu, que superaria les possibilitats de l'esforç d'una sola persona. Els títols esmentats són només una invitació perquè uns altres continuïn i completin el tema. Però són també una informació més que suficient perquè no ens puguem fer el sord i ens emparem en l'excusa tan clàssica de «jo no ho sabia».

En general, en el Nou Testament es tracta el tema de passada i dedicant-hi poc text, com si fos una cosa ja sabuda que només cal recordar: més que tractar-ne se'n fa una evocació que serveix per exhortar els lectors. L'únic text que en parla amb extensió és la Carta de Jaume, que l'aborda en forma de crítiques molt dures als rics. Per tant, començarem per aquí.

En realitat no sabem quants «Jaumes hi ha». Dos? Tres? Les llistes d'apòstols que donen els evangelis, a banda que esmenten Jaume (el vell) fill de Zebedeu, parlen d'un altre Jaume, el menor, fill d'Alfeu. I quan parlen de les dones al voltant de la creu assenyalen una Maria «mare de Jaume». El quart evangeli (19,25) ens diu que la Maria que s'hi esmenta era la dona de Cleofàs. La discussió rau a saber si aquest Cleofàs és, en realitat, la transcripció grega de l'arameu Alfeu. També sembla que Pau els identifica quan diu: «Dels altres apòstols no en vaig veure cap, fora de Jaume, el germà del Senyor» (Ga 1,19, tot i que també podria ser que hi haguessin problemes de traducció, en aquest cas).

Així, Jaume el menor i Jaume germà del Senyor serien la mateixa persona. I la carta que comentem podria ser obra d'un apòstol, la qual cosa hauria fet més lògica la seva inclusió en el Nou Testament. Però sorprèn que, quan es presenta l'autor de la carta, no s'identifiqui com a apòstol sinó tan sols com a «servent de Déu i de Jesucrist, el Senyor» (1,1). En qualsevol cas, no és aquest el tema que ens interessa.³

Podem dir que la introducció de la carta és una exhortació a l'autenticitat. El text comença amb una exhortació al goig (1,2), fruit de la saviesa. I, aquesta saviesa, Déu la concedeix a qui la demana, amb la condició que no sigui un

home que juga a dues mans o amb doble personalitat (en grec *dip-psychos*: amb dues ànimes). Aquesta idea de la dualitat és detectable diverses vegades en la carta (en 4,8 tornem a trobar el terme *dipsychos*, parlant de la fidelitat): no es pot tenir fe i no tenir obres; ni lloar Déu amb la mateixa llengua amb què maleïm el germà... I l'autor sembla donar-hi tanta importància perquè aquesta dualitat s'oposa a Déu, «en qui no hi ha canvi ni ombra de duplicitat» (1,17).

Ara ens interessa que ja en la introducció llegim una primera aplicació a aquest tema de la dualitat o falta d'autenticitat: «El ric que es gloria en

la seva humiliació» (1,10): perquè fa gala i s'encimbella en una riquesa que és pura caducitat. Per això afegeix després que «es marcarà en el seu camí» (1,11). L'home senzill (podríem parafrasejar: el qui viu la sobrietat compartida) és el que es pot vanar en la seva exaltació: perquè aquesta sobrietat té molt més valor humà que la riquesa material.

Aquesta mena de retrat inicial (hipocresia del ric, autenticitat del pobre), és fonamental per comprendre totes les diatribes que vindran després. Perquè «la veritable religiositat,⁴ als ulls del Déu, que és Pare, consisteix a assistir els necessitats en la seva tribulació i a mantenir-se lliure de tota contaminació mundana» (1,27). Aquestes paraules són la conclusió del capítol 1.

Els necessitats són designats, com en l'antiguitat, amb l'expressió «vídues i orfes», exemplars típics dels qui mancaven de manteniment en aquella societat. Amb això s'evitava la clàssica escapatòria de «tots som pobres», tots som necessitats. I la llibertat enfront de tota contaminació «del món» ens orienta cap a aquest món dels evangelis el déu dels quals és el diner, i a qui és impossible servir quan se serveix Déu (Lc 18,13; Mt 6,24) perquè és l'oposat al regnat de Déu (Mc 10,23). L'arrel d'aquesta oposició és que el diner engendra «distinció de persones», com ens dirà Jaume en obrir el capítol següent. Vegem-ho.

Primera caracterització

Germans meus, no comprometeu la fe que teniu en nostre Senyor Jesucrist gloriós fent distinció de persones. Su-

posem que, mentre la vostra comunitat està reunida, entra un home amb un vestit magnífic i amb anells d'or, i entra també un pobre amb un vestit miserable. Si us fixeu en el qui porta el vestit magnífic i li dieu: «Seu aquí, en el lloc d'honor», i al pobre li dieu: «Tu queda't dret, o seu aquí, als meus peus», ¿no esteu fent diferències entre vosaltres? ¿No sou uns jutges que es guien per criteris injustos?

Escolteu, germans meus estimats: ¿No és Déu qui ha escollit els pobres d'aquest món per fer-los rics en la fe i hereus del Regne que ell ha promès als qui l'estimen? Però vosaltres deshonoreu els pobres! ¿No són els rics els qui us oprimeixen i us porten als tribunals? ¿No són ells els qui injurien aquell bell nom que ha estat invocat sobre vosaltres? (Jm 2,1-7).

El primer paràgraf parla de com nosaltres tractem els rics i el segon de com ens tracten els rics a nosaltres. El salm 49 conclou: «L'home que viu en els honors i no entén res, s'assembla al bestiar, de qui no es parla més». Aquest no-res del ric no és una veritat revelada sinó que pertany a la saviesa humana més elemental. En un altre possible quadern (que titularia *El fracàs del segle XX*) vaig recollir diversos testimonis agafats de la literatura humana, que més o menys parlen en la línia del salm ja esmentat. Aquí hi ha altra vegada la dualitat que hem comentat fa un moment: els rics són un no-res revestit de quelcom aparent.

I els éssers humans ens deixem portar per les aparences: d'aquí ve la distinció de tracte. Un bon tracte respectuós per al qui va ben vestit o ben

enjoiat, i cap cas a qui no ha passat per la modista ni per la perruqueria. És fins a cert punt natural que reaccionem així; però aquí la fe ens avisa seriosament: la «glòria» de Jesucrist, evocada a l'inici de la frase de Jaume, no és una glòria d'aparences; i no permet una diferència de tracte basada en l'aparença. Més encara: si Déu fa alguna diferència és clarament a favor dels qui són pobres per al món, i els quals ha triat com a hereus del seu Regne.

De Pere Claver, l'apòstol dels esclaus a Colòmbia, es diu que, quan les altes dames hispanes es van queixar perquè la presència de tants negres bruts (servidors seus segurament) enlletgia l'església, va respondre: «La lletjor del cos no taca, i la de l'ànima sí; que també en cossos bells s'amaguen ànimes pestilents».⁵

Tanmateix, una cosa positiva és el que fa possible aquest advertiment de Jaume: em refereixo a l'assistència de pobres i rics, esclaus i senyors, a les primeres assemblees cristianes. En tenim un exemple en una altra reprimenda més dura de Pau als cristians de Corint: rics i pobres participaven en la mateixa eucaristia, i s'ha dit que és la primera vegada en la història de la humanitat en què senyors i esclaus seuen en la mateixa taula. Però ja coneixem l'entropia de tot el que és humà: els senyors anaven arribant cada dia més d'hora i ho feien havent sopat bé, i els esclaus arribaven quan podien i tot just si havien menjat res. Una diferència de tracte semblant a la que comentava Jaume. I en resposta, Pau crida, taxatiu: «això ja no és celebrar el sopar del Senyor!» (1Co 11,20).

I és curiós, com a última observació, com ha arribat a molestar —a molts

d'aquests que es vesteixen «amb un vestit magnífic i amb anells d'or»— el fet que Francesc bisbe de Roma no hagi fet distinció de persones a l'hora de viatjar, i hagi anat més a llocs com Lampedusa o la República Democràtica del Congo que a països «civilitzats» i acomodats. Potser no perceben que, en aquest afany que Francesc els felicitava a ells i que no consideri els «ronyosos», s'amaga un desig inconscient de veure justificats els seus privilegis, més que una obstinació de fidelitat a Roma.

El segon paràgraf del fragment citat de Jaume fa un pas més per mostrar el que té d'estúpida aquesta tendència nostra de deixar-nos guiar per les aparences: no és només que molt sovint els rics són buits: és que a més són opressors. Lògicament es deu tractar aquí de rics cristians, ja que estem parlant del que passava en les celebracions de l'església primitiva, per això es pot dir que ultratgen (*blasfemen* en traducció literal) el bell nom de cristians. I crida l'atenció que la forma d'opressió que descriu sigui precisament a través de la justícia: en tota la Bíblia hi ha una certa desconfiança respecte dels jutges, perquè podien ser manipulats, no pels partits polítics (com sembla que passa avui), sinó pels rics i poderosos. Val la pena evocar frases del saltiri: «¿No és cert que, si parreu, calla la justícia? Vosaltres, homes, ¿judiqueu amb rectitud?» (Sl 58,2). «Fins quan jutjareu contra justícia afavorint la causa dels culpables? Defenseu els febles i els orfes, feu justícia als pobres i als desvalguts! Allibereu els indigents i els febles, arrenqueu-los de les mans dels injustos!» (Sl 82,2-4).

Finalment, Jaume conclou dient que tot el que s'ha dit forma part del manament d'estimar el proïsme com a un mateix. Tan proïsme meu és el pobre com el ric. I l'autor subratlla que, la moral, cal guardar-la sencera i que si s'infringeix un sol precepte és com si s'infringís la totalitat de la Llei. Fixem-nos en l'interès de l'autor per donar força a les seves raons.

I un detall important: a continuació, Jaume passa a parlar de fe i d'obres. Pot fer la sensació que entra en un altre capítol seguint l'esquema de la carta, que sembla una llista de temes diversos (rics i pobres, fe i obres, llengua, oració, provisió...). Però, curiosament, el primer exemple que ofereix d'una fe sense obres, no és el de creure i cometre adulteri o creure i mentir, o creure i no acudir a l'església..., sinó el de no atendre el pobre: si veus el teu germà nu i mancat d'aliment i et limites a desitjar-li que pugui menjar i vestir-se però no l'ajudes, aquest desig no val res (Jm 2,14-16). Després vindrà l'exemple imprescindible d'Abraham (ja que el cita Pau) i el de Rahab, que va acollir els perseguits. Jaume no entén per obres l'observança de la Llei –com ho fa Pau–, sinó la caritat amb el necessitat.⁶

Segona caracterització

I vosaltres, els rics, ploreu i gemegueu per les desgràcies que us cauran al damunt! Les vostres riqueses són podrides, s'han arnat els vostres vestits. El vostre or i la vostra plata s'han rovellat, i el seu rovell farà de testimoni contra vosaltres, i us menjarà la carn com un foc. És això el que heu acumulat per

a la fi dels temps! El sou que heu defraudat als treballadors que us segaven els camps clama al cel; i el clam dels segadors ha arribat fins a les orelles del Senyor de l'univers. Heu viscut aquí a la terra una vida de plaers i de disbauxa, us heu anat engreixant per al dia de la matança. Heu condemnat el just, l'heu assassinat, i ell no us ha oposat resistència (Jm 5,1-6).

Trobem aquí una caracterització del ric igual a la del paràgraf anterior: *vacuïtat en l'èsser, injustícia en l'obrar*. També conté al·lusions als vestits i a l'or, assenyalades en els paràgrafs anteriors. Com diu un comentarista: «A més de la culpa, Jaume encara els posa al davant la seva estupidesa».⁷ Però, al contrari que abans, ara els comentaristes creuen que aquests grans terratinents al·ludits ja no són cristians, per bé que explotaven a molts cristians.

També és fàcil trobar parentius amb alguns passatges evangèlics: «No amuntegueu tresors aquí a la terra, on les arnes i els corcs els fan malbé i els lladres entren i els roben» (Mt 6,19); l'obsessió pel futur explica el consell de Jesús de «No us preocupeu per la vostra vida pensant què menjareu o què beureu, ni pel vostre cos pensant com us vestireu. ¿No val més la vida que el menjar, i el cos més que el vestit?» (Mt 6,25): perquè el que el ric guarda per demà és el que pren a qui el necessita per a avui. I l'estupidesa del ric sembla recollir la paràbola jesuànica anomenada del ric insensat (Lc 12,13-21), que acaba dient: «Així passa amb el qui reuneix tresors per a ell mateix i no es fa ric davant de Déu». Amb aquestes ampliacions, Jaume il·lumina les dures paraules de Jesús: «Que n'és,

de difícil, per als qui tenen riqueses entrar al Regne de Déu!» (Mc 10,23): perquè no es pot «viure per a Déu i viure per als diners» (Mt 8,24).⁸

També hi ha una clara al·lusió a l'Èxode quan Jaume diu que el clam dels oprimits «ha arribat a l'orella del Senyor». El tema del salari just és molt típic de tot el Primer Testament.⁹ Així doncs, sembla que Jaume ofereix una petita síntesi de tota la doctrina bíblica sobre els rics, que ell concentra en aquestes dues paraules: insensatesa i injustícia.

A més, la metàfora d'aquell engrèixar-se és si fa no fa el resultat del que deia Pau: «el seu déu és el ventre» (Fl 3,19). En canvi, això de la matança pot tenir un doble sentit: pot al·ludir al judici final¹⁰ o a la festa celebrada amb motiu de la matança d'animals (i de la qual encara queden empremtes entre nosaltres). Al meu parer, el més probable és que al·ludeixi a totes dues coses alhora i que Jaume faci aquí un agut joc de paraules.

Notem, finalment, que l'última frase no parla de matar *el pobre*, sinó *el just*: tota ofensa al pobre és una condemna a la justícia: per això el qui no suporta els rics no és simplement un pobre defraudat i ressentit, sinó el mateix *home just*. I a partir d'aquí podem concloure amb el comentari d'O. Knoch: «El retret de Jaume: “vosaltres heu afrontat al pobre”, no se'ns pot aplicar també a nosaltres?»

Gran part d'aquest greuge i d'aquesta injustícia gira al voltant del tema del salari just i defraudat als treballadors. Aquest és l'aspecte més actual de l'ensenyament de Jaume i també el més conflictiu avui. La nostra societat capitalista ha arribat a legislar sobre salaris

mínims, però no sobre salaris justos. Només la Doctrina Social de l'Església ha insistit moltes vegades sobre aquest tema.¹¹ Tampoc han legislat les nostres societats sobre el benefici màxim (en paral·lel amb el salari mínim), ja que l'entranya mateixa del sistema és precisament la cerca del màxim benefici. I sovint, en les notícies quotidianes, assistim a les batalles entre les demandes d'increment de salaris (per acostar-los al que és just) i la resistència de vegades acarnissada de les patronals contra aquest augment.

Tot plegat porta a aquest dilema: si els patrons resisteixen per avarícia i insolidaritat estan cometent injustícia. Si el que passa, per contra, és que no poden pagar salaris justos perquè llavors s'enfonsarien les empreses, arribem necessàriament a la conclusió que un sistema que no pot complir amb la justícia, sinó que necessita la injustícia per sobreviure, és indubtablement un sistema injust. I cal i és obligatori canviar el sistema. Per tant, el problema no rau doncs en el camp religiós —amb l'acusació tòpica de «comunisme *ateu*»—: perquè el que s'oposa a aquest ateisme no és més que un capitalisme *idòlatra*. El problema es troba més aviat en si el comunisme és o no més just que el capitalisme. Perquè Jesús es va afatar d'ensenyar que Déu prefereix una «irreligió» justa que una «religió» injusta.

I així de passada, com he dit en la introducció, tenim una confirmació d'aquesta manera de pensar en una de les cartes a les esglésies de l'Apocalipsi (3,17): «Tu dius: “Soc ric, m'he enriquit i no em manca res”, però no t'adones que ets el més miserable i digne de compassió, pobre, cec i nu».

LA PRIMERA CARTA DE JOAN

Els escrits joànics presenten una característica curiosa: sembla que discorren per les altures més sublimes del cel però, quan davallen a la terra, arriben fins al punt més baix. Hem arribat a veure la Glòria de Déu; però l'hem vist en el seu esdevenir misèria humana («carn»). Jesús és Senyor i Mestre, però exerceix el seu poder rentant els peus (tasca típica dels esclaus) a tots els seus i, a més, en el mateix sopar en què s'institueix l'eucaristia...

Una mica d'això es reflecteix també en la primera carta atribuïda a l'apòstol Joan: se'ns ha manifestat la vida mateixa i aquesta vida és, alhora, llum (1Jn 1-2) i amor (1Jn 4). Enmig d'aquests capítols se'ns diu que l'ésser humà és també llum i amor (fill de Déu) encara que tot i això no s'ha manifestat el que som (1Jn 3,1s). I d'aquesta qualitat suprema de l'ésser humà que es concreta en l'amor, se'ns diu en el paràgraf següent que l'amor no és cosa «de paraules i de llengua sinó d'obres i de veritat» (1Jn 3,8). Per tancar així el paràgraf:

Si algú posseeix béns d'aquest món, i veu que el seu germà passa necessitat,

però tanca les seves entranyes, és impossible que resideixi en ell l'amor de Déu (v. 17).

Aquí tenim una altra vegada la inhumanitat de què parlava el Crisòstom. Joan de la Creu comentava que «la propietat de l'amor és igualar el qui estima amb la cosa estimada».¹² I aquesta ajuda negada al germà manté la desigualtat. La qualitat, la saviesa i el valor de l'humà estan, doncs, en aquesta expressió que, és la que més repeteixen els evangelis quan parlen de Jesús (juntament amb la de la seva llibertat): «se li van commoure les entranyes». I que Lluç mateix (1,78) utilitza per definir l'acció de Déu: «entranyes

de misericòrdia». Val la pena citar el comentari d'Agustí a aquesta frase:

Vegeu com comença l'amor (*charitas*): si encara no ets capaç de morir pel teu germà [al·lusió a Jn 15,13], sigues capaç almenys de donar-li una mica dels teus béns: que l'amor sacsegi les teves entranyes perquè no ho facis per jactància... Si no pots donar al teu germà el que et sobra com podràs donar la teva vida per ell?... Ell no té; tu sí, és el teu germà. Tots dos vau ser adquirits (per Déu) al mateix preu: tots dos vau ser redimits per la vida lliurada [= «la sang»] de Crist... Potser dius: a mi que m'importa, tot això? Doncs si el teu cor diu això no habita en tu l'amor del Pare. I si la caritat del Pare no habita en tu, no has nascut de Déu (*In epistolam Joannis ad Parthos*, v. 12).

Una altra vegada les entranyes commogudes. Per aquesta raó, la carta als colossencs aconsellava els seus lectors: «Com triats i estimats de Déu, revestiu-vos d'entranyes de misericòrdia» (Col 3,12). I aquesta manera de procedir, que no deriva d'un humanisme purament laic, sinó del fet de saber que així ens tracta i ens estima Déu, suggereix en un altre moment una nova pinzellada que val la pena recollir en els nostres dies d'idolatries patriòtiques i d'odi als immigrants. En la tercera carta de Joan, diu l'autor al destinatari: «obres com a creient en el

que fas amb els germans, *sobretot amb els estrangers*» (v. 5).

«Sobretot» amb ells: amb tots aquests milers de cadàvers que han quedat enfonsats al Mediterrani, i amb els qui han aconseguit arribar fins a nosaltres suportant increïbles penalitats, simplement perquè no poden viure al seu país, que primerament nosaltres vam colonitzar, saquejar i explotar. Aquests estrangers que de vegades ens neguem a rebre i a qui insultem, encara que ens són necessaris per la nostra falta de mà d'obra.

Aquest tipus d'evocació ràpida, com hem dit en el pròleg, i que alhora serveix per donar peu a una exhortació, el trobem també en una frase del capítol final de la carta als hebreus, que ens reclama un tractament a part: «No oblideu l'hospitalitat perquè per ella molts, sense saber-ho, van allotjar àngels. I recordeu els presoners com a companys de les seves presons» (13,2). Parla només d'allotjar àngels perquè, curiosament, en tots els exemples que ha posat abans, ja no hi havia cap cristià. Nosaltres podem dir que «van hostatjar Crist».

Però aquesta atenció als pobres té a més un altre valor molt important: ella és la que serveix per unir la comunitat, en un món com el nostre en què les diferències (i els freqüents enfrontaments que se'n deriven) són inevitables. Aquest és el testimoniatge que ens dona sant Pau.

LA CARTA ALS GÀLATES

«Per això, Jaume, Cefes i Joan, considerats com a columnes, van reconèixer la gràcia que m'ha estat concedida i en senyal de comunió ens donaren la mà, a Bernabé i a mi, perquè nosaltres anéssim als pagans, i ells, als circumcisos. Només ens van demanar que ens recordéssim dels seus pobres, cosa que he procurat de fer amb tot l'interès» (Ga 2,9-10).

Les disputes que hi van haver a l'església primera a propòsit de l'acostament als gentils i la supressió de la circumcisió van ser molt més grans del que podem imaginar avui, en un univers cultural tan diferent.¹³ Lluc mateix, que tendeix a suavitzar-ho tot, reconeix que «com que això va provocar un conflicte i una discussió no pas petita de Pau i Bernabé amb aquells, es va decidir que Pau i Bernabé, amb alguns altres, pugessin a Jerusalem per tractar d'aquesta qüestió amb els apòstols i els qui presidien la comunitat» (Ac 15,2). I la virulència amb què Pau desautoritza els qui volien tornar a la tradició («Doncs bé, si algú us anuncia un evangeli diferent del que us vam anunciar, ni que fóssim nosaltres ma-

teixos o un àngel baixat del cel, que sigui maleït, cf. Ga 1,8) ho posa també de relleu.

En aquest context tan dividit hi ha alguna cosa que continua unint més del que poden separar totes les disputes: la cura i l'atenció als pobres. Aquest és el distintiu que els continuarà fent cristians a tots, malgrat les seves divergències teològiques. I quan aquest distintiu es perd és quan de veritat l'Església es divideix. Pau sembla compartir aquest criteri quan diu que es va aplicar a complir-lo amb cura. I efectivament, crida l'atenció l'interès i l'esforç que dedica a organitzar una col·lecta entre les esglésies paganes, quan aquelles esglésies judaïtzants (que el combatien a ell!) passaven misèria i fam. En aquest

context, Pau encunya una de les seves frases famoses: «Déu estima el qui dona amb alegria». Que no es refereix a qui estima el seu amic o el seu germà carnal, sinó a qui dona *al necessitat*. Ressona aquí la idea ja assenyalada de la primera carta de Joan (1Jn 3,17): «Si algú que posseeix béns en aquest món veu el seu germà que passa necessitat i li tanca les entranyes, com pot habitar dintre d'ell l'amor de Déu?».

Llàstima que aquest criteri dels pobres com a creadors d'unitat no funcionés en els temps de la Reforma. I tant

de bo tornés a funcionar avui, quan la nostra església suporta tensions serioses que, en bona part, no deriven de l'essència de la fe cristiana sinó del canvi d'aquesta cultura ambiental en què la fe ha de ser expressada i viscuda. Els pobres i els necessitats són la presència més segura de Déu, a qui tantes vegades volem buscar i servir en altres llocs. Convé recordar en aquest sentit les repetides crítiques en la predicació dels Pares de l'Església: veniu a revestir Déu en el seu temple i després, en sortir, us el trobeu nu i passeu de llarg.¹⁴

ELS FETS DELS APÒSTOLS

Es calcula que la societat on va néixer el cristianisme tenia un 20% de captaires (*ptójoí*) i aproximadament un 60% de pobres (*pênetes*) que vivien amb l'estrictament necessari per a la seva supervivència; un 15-18% tenia el necessari per viure amb tranquil·litat, i un 2% controlava la majoria dels ressorts econòmics i polítics.¹⁵ En aquest context trobem en el Llibre dels Fets una informació repetida:

Tots els creients vivien units i tot ho tenien *al servei de tots*; venien les propietats i els béns per distribuir els diners de la venda segons les necessitats de cadascú (Ac 2,44-45).

La multitud dels creients tenia un sol cor i una sola ànima,¹⁶ i cap d'ells no considerava com a propis els béns que posseïa, sinó que tot estava *al servei de tots*. (Ac 4,32). Ningú d'entre ells no vivia en la indigència, perquè tots els qui eren propietaris de terres o de cases les venien, portaven el producte de la venda, i el dipositaven als peus dels apòstols. Després era distribuït segons les necessitats de cadascú. Josep, un leuita d'origen xipriota, a qui els apòstols havien donat el sobrenom de Bernabé

—que vol dir «fill de consolació»—, es va vendre un camp que posseïa, va portar els diners i els diposità als peus dels apòstols (Ac 34-37).

Molts comentaristes solen dir que aquests paràgrafs estan idealitzats per Lluc, i això serveix d'excusa per comentar-los una mica de passada. Podria ser, tot i que sembla que aquesta comunitat de béns s'havia donat ja entre els essenis. A més, conservem el comentari d'un dels primers convertits al cristianisme (el filòsof Justí), que diu: «Abans estimàvem i buscàvem primer de tot els diners i les propietats, mentre que avui fins i tot el que és nostre ho posem en comú i ho compartim amb els que no tenen res».¹⁷ Lluc posa en-

mig del segon paràgraf citat una inesperada al·lusió al «testimoniatge de la Resurrecció que donaven els Apòstols amb molta eficàcia» (Lc 4,33), com si aquesta fos la raó de la comunitat de béns. I Jürgen Roloff, que admet aquesta idealització, afegeix: «No hi ha dubte que la imatge ideal traçada per Lluc enclou molta veritat històrica».¹⁸

N'hi ha que, d'això, en diuen «comunisme dels primers cristians», però després es queden tan amples, com si aquestes paraules haguessin perdut aquí tota la seva capacitat de molestar. I de fet és innegable que, idealitzada o no, Lluc presenta aquesta situació com a exemplar i, en aquest sentit, normativa per al cristianisme. Roloff la veu, a més, com una concreció de la comunitat de vida, esmentada dos versos abans.¹⁹ Després, per la flaqueza humana, podem quedar-nos més o menys lluny d'aquest objectiu: però sembla que és a ella a la qual cal tendir sempre.²⁰

I més enllà de qualificacions que poden ser polisèmiques (idealització, comunisme) queden clares aquestes dues normes: en l'església cristiana no hi ha d'haver rics ni necessitats. En el llenguatge social d'avui: l'Església ha de ser la primera a encarnar aquesta meta d'«una societat de la sobrietat compartida». I tant de bo, amb el seu exemple, aconseguixi estendre aquesta norma a la resta del món.

D'aquí derivarà, a més, un dels punts en què la nostra Església menys ha conservat aquest «dipòsit de la fe» que tant li preocupa mantenir íntegre: em refereixo a la moral cristiana sobre la propietat. Quan un cristià té totes les seves necessitats cobertes d'una manera sòbria i digna, la resta del que

posseeix deixa de ser seu, pertany als necessitats, i el ric està robant si no l'hi retorna. D'aquí la frase atribuïda a Joan Crisòstom i que, almenys, resumeix perfectament el que pensa: «El ric és un lladre o fill de lladre».

Per descomptat, hi ressona la paràbola d'Epuló i Llätzer, que ens explica Lluc: no s'hi diu que el ric hagi guanyat la seva fortuna injustament; potser no era així. Però de totes maneres el ric és condemnat, simplement per no compartir. Més encara: ni tan sols es diu que Llätzer havia estat «un escriba honrat».²¹ Potser no. Però sofria. També es concreta, en el text que comentem, la veritat de «la comunió dels Sants» que proclamem en el Credo: com ensenyava pocs anys després la primera església, «no rebutgis la necessitat i tingueu-ho tot en comú, perquè si posseïu en comú els béns espirituals, encara més els materials!».²²

L'únic detall que cal afegir és que aquest comunisme és fruit de la llibertat i de l'amor, no de l'obligació i del poder. Curiosament, tots els que avui rebutgen el comunisme, diuen que ho fan pel seu caràcter autoritari i negador de llibertat; però, en realitat, el que en rebutgen és el caràcter social. Recordem que (fa pocs anys) alguns es van permetre rebutjar determinats ensenyaments del papa Francesc per «comunistes» i com Francesc va respondre que ell no sabia el que diu el comunisme, però sí que sap el que diu l'evangeli. I que això ensenyava.

Només en aquest context tan seriós resulta explicable l'episodi següent d'Ananies i Safira (Ac 5,1s) que avui resulta tan cruel. El més gran enemic de la llibertat a escala individual és l'obligació, però socialment el més

gran enemic de la llibertat és la mentida. Aquesta parella, en mentir sobre els seus ingressos i quedar-se la meitat de la venda, posa en perill aquell comunisme cristià: en la mesura en què uns altres vagin actuant així, la situació de comunió plena s'acabarà. Això és el que vol ensenyar aquest episodi: amb llenguatge d'avui potser podríem dir que Ananies i Safira van ser els primers defraudadors d'impostos, els primers que es van crear un paradís fiscal personal. La institució eclesiàstica hauria de tenir molt més en compte aquest exemple.

Reacció també dura (encara que no tant, potser perquè l'engany no es fa aquí a la comunitat) és la de Pere amb Simó el Mag, d'on ha quedat la paraula «simonia» com un dels pecats més greus dels ministres de l'Església. Simó era un mag de Samaria que se suposa que vivia dels seus paranys i dels seus tripijocs. Quan Felip va predicar en aquella regió, la majoria dels clients de Simó es van convertir, i «també Simó va creure» (Ac 8,13). Però, més tard, en veure que Pere i Joan «imposaven les mans sobre els batejats i rebien l'Esperit Sant», els va oferir diners perquè li donessin a ell aquest mateix

poder. Amb llenguatge d'avui: va voler comprar amb diners el ministeri eclesiàstic. I aquí ve la reacció de Pere, que és el que ens interessa:

—Que es condemnin els teus diners i tu amb ells, si et penses que compraràs el do de Déu a pes de plata! Tu no pots tenir art ni part en aquest assumpte, perquè davant de Déu el teu cor no és íntegre. Penedeix-te de la teva maldat i prega al Senyor: potser ell et perdonarà aquest intent. Veig que ets ple de fel amarg i que la dolenteria t'encadena. (Ac 8,20-23).

Simó es va penedir i va demanar a Pere que pregués per ell. Però el que ens interessa ara és la radical reacció de Pere, i l'origen de la paraula *simonia*.

Quanta simonia hi devia haver en les entrades de Franco en esglésies sota pal·li, és cosa que només Déu sap. Però la veritat és que allà va haver-hi un escàndol que caldria haver evitat i que no es justificava per les crueltats dels altres contra l'Església. Per això és tan important que tinguem avui una veritable llei de memòria històrica i no una llei interessada de victòria històrica.

L'ARREL DE TOTS ELS MALS (1Tm 6,10)

Les anomenades cartes «pastorals», últimes del cos paulí, tenen fama de ser el més conservador del Nou Testament, sobretot per les seves apel·lacions a l'autoritat i a l'ordre: potser reflecteixen aquest moment clàssic de despreocupació absoluta, quan l'impuls inicial comença a refredar-se. Tanmateix, molts dels desordres que combaten diríem avui que són «dretans».

Potser per això a les pastorals els preocupa més la bona conducta a l'interior de l'Església que la transformació de la societat, i subratllen que ni els bisbes han de ser «amants dels diners» ni els diaques buscar «negocis bruts» (1Tm 3, 3-8).²³ L'Església ha de ser exemple abans que (i per poder ser) denúncia.

En aquest context crida l'atenció com, pel que fa al nostre tema, fonamenten tot el que abans hem exposat. Com es reflecteix en el seu text més famós:

És ben profitosa la pietat amb sobrietat (econòmica): perquè res vam portar al món i res ens n'emportarem. I si tenim aliment i abric, ja podem quedar-ne satisfets. Mentre que els que pretenen ser

rics cauen en la temptació i en el llaç de moltes conductes forassenyades i nocives que acaben enfonsant els homes en l'abisme de la ruïna i la perdició. Perquè *l'arrel de tots els mals és la passió pels diners*; i molts, justament per afanyar-se pels diners, van caure, es van esgarriar de la fe i es van embullar en molts disgustos. Si vols ser home de Déu fug d'aquestes coses i cerca més aviat la justícia... (6,1-10). Als qui tenen riqueses d'aquest món recomana'ls que no alimentin sentiments de superioritat, ni posin la seva esperança en la riquesa. Que es donin a la solidaritat i siguin rics a repartir i amics de comunicar els seus béns, enriquint-se per aconseguir així la veritable vida (17-19). [El ressaltat en cursiva és nostre]

És un d'aquests ensenyaments que quan els sentim preferim no parar-hi esment i mirar a una altra banda. Tanmateix, encara que l'ensenyament és el mateix, sembla que hi ha una certa transigència que apel·la només a recomanacions, potser per respecte a la llibertat, o perquè l'autor de la carta no és el responsable d'aquella església, i només pot aconsellar. Però el que ens mereix més paraules és la frase destacada, precisament perquè no es tracta d'un consell sinó d'una veritat humana universal sobre l'arrel de tots els mals.

Molts eclesiàstics d'avui posarien aquesta arrel en mil altres llocs (sexualitat, falta d'oració...), però no on la posa la paraula de Déu.

Per si no fos prou, la carta següent a Timoteu avisa contra mals temps que poden venir per «homes que s'estimen a si mateixos, amics dels diners»²⁴ i que a més «mantindran les aparences de la pietat, però rebutjaran la força que posseeix» (2Tm 3,2-5). Ja tenim aquí l'ús de la religió com a justificadora de l'egoisme econòmic, que Marx i d'altres denunciaren al cap del temps.

CONCLUSIÓ

Podem tancar aquestes anàlisis molt ràpidament tot destacant que, malgrat la dura denúncia del primer text sobre el salari injust, l'ensenyament del Nou Testament és més sapiencial que profètic: pretén més ensenyar que denunciar. Aquells homes, minoritaris i no ben vistos en general, no podien denunciar res concret.

És un ensenyament que té espai en un triple enunciat negatiu: la riquesa del ric és una mentida humana, una injustícia humana i una catàstrofe humana. Catàstrofe perquè és «l'arrel de tots els mals» i perquè quan avui es defensen els rics al·legant que l'objectiu no és que desaparegui la seva riquesa, sinó que «tots arribin a ser rics» com ells, estan propugnant un programa antiecològic que acabarà amb el planeta terra.

I al costat d'aquest punt negatiu, un principi ben simple i positiu: les entranyes commogudes per la misericòrdia són el que ens fa més de veritat cristians, més de veritat humans i el que més ajuda a superar les diferències entre nosaltres.

Dues lliçons ben senzilles, però que valen la pena.

APÈNDIX: ALGUNS TEXTOS DE JOAN CRISÒSTOM

Com que sobra espai i no és qüestió d'allargar les coses innecessàriament, presentaré una breu antologia de sant Joan Crisòstom sobre el mateix tema. Joan Crisòstom va viure el segle IV i és considerat un dels quatre grans pares orientals. No citaré tots els textos que ja apareixien en el llibre *Vicarios de Cristo: los pobres*, i intentaré classificar-los d'acord amb les anteriors lliçons del Nou Testament. Hi insisteixo: no cal dir que no són tots els textos possibles. Però potser convé suggerir que la predicació d'aquest sant pare de l'Església irritaria molt un gran sector de la societat d'avui, tant creients com no creients.

Fatuïtat de la riquesa

1. Si calgués servir-se de vaixel·la de plata i sense ella no es pogués viure, la major part dels homes ja hauria desaparegut: la majoria no en veuen mai, de plata, a les seves mans. I si als que posseeixen la plata se'ls diu: «En definitiva, per a què serveix aquest got?, digue'm per què el tens i quina utilitat et procura», no saben respondre cap altra cosa sinó l'honor que rep de la plebs.²⁵
2. Per què diuen que és feliç? Perquè té un cavall magnífic i amb fre d'or, i posseeix nombrosa servitud i es vesteix esplèndidament i rebenta cada dia de tant com menja i beu? Així, justament per aquesta raó caldria tenir-lo per desgraciat i miserable. Perquè no el podeu lloar per res que sigui seu sinó pel que està fora d'ell: pel seu cavall, pel seu fre, pel vestit, coses que no tenen res a veure amb ell. I digue'm: quina desgràcia més gran es pot donar que admirar el seu

cavall, i el seu fre i la bellesa del seu vestit, i la bona complexió dels seus criats, i no poder tributar-li a ell cap elogi? Quina pobresa més gran hi ha que la de tenir cap bé propi que pugui emportar-se d'aquest món, sinó haver d'adornar-se amb gales alienes? Perquè el propi adorn i la pròpia riquesa no estan en els nostres criats i cavalls i vestits sinó en la bellesa de l'ànima, la riquesa de les bones obres i la confiança en Déu.²⁶

3. En el teatre..., el que apareix com a rei o general, resulta després que és un criat que ven figues o raïm a la plaça. I de la mateixa manera al teatre del món, el qui es presenta com a ric és moltes vegades l'home més pobre de la terra: lleva-li la màscara, desplega la seva consciència, entra en el seu esperit i hi trobaràs infinita pobresa de bondat i que és el més infame dels homes.²⁷
4. No és vergonyós recobrir sense raó ni motiu les parets amb marbre i deixar que Crist camini pels carrers nu?... El que s'aparta de la necessitat és superflu i inútil: posa't unes sabates que et vagin grans. No les aguantaràs perquè t'impedeixen de caminar. Així una casa més gran del que es necessita t'impedeix d'anar al cel.²⁸
5. Als rics, l'excessiu regal, menjar sense gana i beure sense set... els pren molt de plaer. Perquè, en totes les coses, el que és plaent no és tant la cosa en si com la satisfacció d'una necessitat. I així el que sol agradar no és tant el beure vi dolç i olorós com empassar-se un bon glop d'aigua quan es té set. Ni rau

el plaer a menjar pastissos sinó a menjar el que sigui, però amb una bona gana.²⁹

6. El fet d'anar vestits magníficament els fa pensar que estan per sobre de la naturalesa humana, i no paren esment en la gran responsabilitat que contreuen en no administrar degudament el que el Senyor els confia i en no voler donar part dels seus béns als necessitats... Quin càstig no mereixeran els qui a totes passades procuren vestir-se de seda i en fan ostentació en la plaça pública, i porten teixits d'or mentre deixen Crist nu i no li procuren el manteniment necessari?... Per això us exhorto a fugir en tot de l'avarícia i a no traspassar els límits del que és necessari. Perquè la veritable riquesa i l'opulència indestructible rau en buscar el necessari i a distribuir degudament el que passa de la necessitat.³⁰
7. Quan entres a casa d'un ric i veus columnes de meravellosa grandesa i capitells d'or i marbres incrustats en les parets i les fonts que ragen, i assortidors i passejos... i tot un ramat d'eunucs coberts d'or, i tapisos per terra i una taula resplendent d'or i llits engalanats, tot és la glòria de la casa, no la glòria d'un home. Perquè la glòria de l'home és la pietat, la modèstia, la misericòrdia, la mansuetud, la humilitat, la pau, la justícia i l'amor envers tothom. Això és la glòria de l'home!³¹
8. Res de més enganyós que la riquesa: avui amb tu i demà contra tu. Pertot arma els ulls dels envejosos. És l'enemic de portes endins: el tenim sempre a casa.³²

9. Per què presumiu del vostre mal gust per mitjà d'aquestes coses? Sens dubte em contestareu que així assolíu més glòria i més llustre. Però no acabeu de sentir-me a dir que no rau aquí la glòria de l'home sinó, tot el contrari, el seu deshonor i afront, la seva acusació i ridiculesa?... El cos del ric serà lliurat a la terra, però la vista de les seves construccions impedeix que la memòria de la seva avarícia quedi enterrada amb ell. Tothom que hi passi pel davant, en contemplar la grandesa i el luxe de la seva casa esplèndida, no deixarà de dir-se a si mateix o al seu veí: amb quantes llàgrimes es deu haver edificat aquesta casa! Quants orfes deuen haver quedat nus! Quantes vídues deuen haver sofert maltractaments i quants obrers defraudats del seu jornal!³³
10. Terrible cosa és l'avarícia, que es mussa ulls i oïdes i fa a les seves víctimes més feres que una fera. L'avarícia no deixa pensar en la consciència ni en l'amistat, ni en la salvació de la pròpia ànima. Ho aparta tot d'un cop i, com una dura tirana, fa esclaus seus els qui es deixen dominar per ella. I el pitjor d'aquesta esclavitud és que persuadeix els qui la sofreixen que li estiguin agraïts... i així la malaltia esdevé més incurable i la fera més difícil de domar... Em dius que no adores l'or com fa l'altre amb el seu ídol. Però hi consagres la teva cura. Aquell, a més, abans lliuraria els seus ulls i la seva ànima que el seu ídol. I el mateix cal dir dels qui estimen els diners... El que l'avarícia mana es compleix puntual-

ment. I què mana? Sigues enemic de tot el gènere humà, desconeix la naturalesa, menysprea Déu. I en tot això és obeït. Als ídols se'ls sacrifiquen bous i ovelles, i l'avarícia en canvi diu: «Sacrifica'm la teva ànima». I convenç el seu adorador.³⁴

11. Els béns terrenals no són veritable possessió i domini: són només un ús. Com dir que domines quan, una vegada que tu expiris, uns altres s'apoderaran dels teus béns, vulguis o no, i ells al seu torn els donaran a uns altres i aquests a uns altres?... La propietat o el domini no és sinó un nom: en realitat tots som amos de béns d'altri.³⁵

Injustícia de la riquesa

12. Si veiessis un capità de bandits que assalta els camins, aguaita els vianants, arrabassa les collites i amaga or i plata a les seves coves i als seus caus... i per aquestes incursions posseeix vestits i esclaus en abundància, el consideraries feliç a causa de tota aquesta riquesa, o desgraciat pel que li caurà a sobre?... Doncs pensa això mateix dels rics i dels avars: són com bandits que assalten els camins i despullen els caminants, i en coves o caus (que són les seves pròpies cambres) enterren la riquesa dels altres.³⁶
13. Si ets ric, considera que hauràs de passar comptes sobre si has gastat la teva riquesa amb cortesans o amb pobres, amb paràsits i aduldors o amb necessitats. O si la vas destinar al plaer de festes i borrat-

xeres o bé a auxiliar els oprimits. I no tan sols se't demanaran compentes de l'ocupació que hakis donat a la teva riquesa sinó de com la vas adquirir. Amb treball just o arruïnant les cases dels orfes i despullant les vídues de la seva hisenda? Nosaltres no demanem als nostres criats que retin compte només de les sortides dels diners, sinó també de les entrades, i examinem d'on reben les sumes, de qui, i com i quant. Igualment Déu no tan sols ens demanarà com gastem sinó també com adquirim.³⁷

14. Tot el que és necessari i que manté la nostra vida, Déu ho ha fet comú (aire, aigua, foc, sol i coses semblants)... Per tant, si el més gran i més necessari i el que manté la nostra vida, Déu ho ha fet comú, i el menor i més vil (vull dir: els diners) no és comú, per què és així?... Perquè si no fos comú tot el que és necessari, els rics, amb la seva acostumada avarícia, ofegarien els pobres. Perquè si fan això amb els diners, molt més ho farien amb aquelles altres coses.³⁸
15. Si es dona per exemple el cas que el ric i el pobre són lladres i ambiciosos, el pobre tindrà alguna excusa (per bé que lleugera) en la necessitat de la seva pobresa, però el ric no tindrà cap excusa raonable ni justificada. És a dir: com més malament ho passa el pobre en aquesta vida més acumula per a la futura un capital de mereixements, i el ric acumula pecats.³⁹
16. Quines defenses, quin perdó pots obtenir quan engalanes més del necessari un bèstia que res sap d'aquesta ambició i el mateix li fa

l'or que el plom, i en canvi veus Crist que es mor de fam i no li dones ni el manteniment necessari?... Tu portes pells adornades amb or, vestit d'or i cinturó d'or, i fins i tot sabates que brillen per l'or i una maldat com aquesta ja és per a tu una necessitat: vols calmar un desig insaciable i alimentar la més cruel de les feres que és l'avarícia. I per a tot això despulls els orfes i les vídues, i passes pel món com a enemic universal perquè t'obstines en un treball en va i emprens una carrera que no pot tenir bona fi.⁴⁰

17. Miserable espectacle! Després de treballar tot l'hivern, després de consumir-se enmig de gelades i tempestes i vigílies han de retirar-se amb les mans buides i, a sobre, carregats de deutes. I, més que per aquesta fam i aquest naufragi, temen i tremolen els desgraciats per les tortures dels administradors, les compareixences davant els tribunals, els comptes que se'ls demanen, els suplicis als quals se'ls condueix i les càrregues inexorables que se'ls imposen. Qui dirà els negocis que amb ells s'emprenen, els tràfics vils als quals els sotmet, omplint els seus amos almàsseres i graners a costa del treball i suor d'aquells infeliços, mentre que a ells no se'ls consent portar a casa ni una mínima part? Tot el fruit ha d'anar a omplir aquestes botes d'iniquitat, i només unes monedes es llancen al treballador.⁴¹
18. Així com tu dones els teus béns al teu esclau perquè te'ls administri, així Déu te'ls ha donat a tu perquè els empris en el que els has d'em-

prar. Ell te'ls podria haver pres; si te'ls ha ofert és per donar-te ocasió de mostrar la teva virtut... Però tu agafes i no tan sols no dones sinó que pegues... No és teu el que tens. Se t'han encomanat els béns dels pobres, encara que aquests béns els hagin adquirit per herència paterna o encara que provinquin del teu legítim treball. Déu podria prendre-te'ls. Si no ho ha fet és perquè vol que et mostris generós amb els necessitats... Que ho sentin els qui es lliuren a la golafreria i consumeixen en sumptuosos banquetes una riquesa que no els pertany absolutament sinó que és dels necessitats... Déu et va deixar el que tens perquè amb això aconseguieixis glòria. No pensis, doncs, que és teu quan dones al pobre el que és seu.⁴²

19. No digueu 'gasto del que és meu i em regalo amb el que és meu'. No és del que és vostre sinó del que és dels altres. I en dic dels altres perquè vosaltres ho voleu: Déu vol que sigui vostre el que poseu en mans dels vostres germans. I l'aliè es converteix en vostre si ho empreu per als altres. Però si despietadament empres el que és teu solament per a tu, el teu es converteix en aliè.⁴³
20. Si resulta que la riquesa és bona, i s'aconsegueix amb avarícia, com més avar sigui un, millor serà. «S'entén si no és avar», em dius. I com és possible, això? La passió és funesta i no és possible enriquir-se sense cometre mil iniquitats. Crist mateix ho va donar a entendre quan va dir: «Feu-vos amics amb la riquesa injusta». I em repliques:

«Què dir si un l'ha rebut del seu pare?». Doncs que l'ha rebut a força d'iniquitats. Perquè segurament el seu avantpassat ja no era ric des d'Adam... És de suposar que també ell en va tenir uns altres que el van precedir i entre ells n'hi va haver que es van apoderar del que era d'altri i se'n van beneficiar.⁴⁴

21. Si us plau, no penseu que perquè els rics no paguen aquí les seves iniquitats manquen de pecat. Si fos possible castigar en justícia els rics, les presons en serien plenes.⁴⁵
22. Ens és comú l'espiritual: la taula sagrada, el cos del Senyor i la seva sang preciosa, la promesa del Regne, el bany de la regeneració, la purificació dels pecats, la justícia, la redempció, la santificació, tots aquests béns inefables: «Cap ull no ha vist mai, ni cap orella ha sentit, ni el cor de l'home somia allò que Déu té preparat per als qui l'estimen» (cf. 1Co 2,9). Així, ¿com pot ser no qualificar d'absurd que els qui tenen en comú coses tan grans... siguin tan avars en les seves riqueses i no consentin a guardar aquesta mateixa igualtat sinó que sobrepassin en riquesa les mateixes feres?⁴⁶
23. Res hi ha de més vergonyós, res més cruel que els interessos que procedeixen de la usura. L'usurer trafica amb les desgràcies alienes, i de la misèria del seu proïsme ell en fa el seu negoci. Demana paga per la seva caritat, presta com si temés aparèixer despietat i, amb màscara de caritat, aprofundeix més el clot de la misèria. Quan ens ajuda agreuja la nostra pobresa, si allarguem la mà ens empeny; quan

sembla acollir-nos en un port ens llança al naufragi estavellant-nos en un escull o en una roca.⁴⁷

Entranyes de misericòrdia i compartir

24. El ric, embriagat per l'abundància dels seus diners, pres per la febre més ardent, només pensa a fer créixer el que posseeix. En canvi, el pobre, com que està lliure d'aquesta malaltia i no sofreix aquesta feblesa, es desprèn més fàcilment del que té.⁴⁸
25. El pobre només té una defensa, que és la seva indignència i necessitat. No li demanis més: encara que sigui l'home més malvat, si manca del necessari sosteniment posem remei a la seva fam... Si veus des de terra que un home naufraga, no et posis a jutjar-lo i a demanar-li comptes: socorre de seguida aquesta desgràcia.⁴⁹
26. La riquesa és un tirà que mana amb duresa, un dèspota més ferotge que un bàrbar, enemic irreconciliable que no sap de treves ni deposa mai l'odi contra els qui la posseeixen... Com canviar la seva feresa? Adonant-se'n de com es fa feroç... com els lleons, com els lleopards, com els ossos engabiats s'exciten i redoblen la seva ferotgia, i així, puntualment, la riquesa tancada i enterrada brama més que un lleó i espanta a tothom. Però si la treus del tancament i la distribueixes entre els pobres, la fera esdevé ovella.⁵⁰
27. Has rebut més que els altres no perquè ho gastis tu sol sinó per-

què siguis bon majordom per als altres.⁵¹

28. No sé si de la casa del nostre bisbe (Flavià) se n'ha de dir casa seva o dels migrants. Però, justament per ser casa dels forasters, ha de dir-se amb més raó casa seva: perquè les nostres coses llavors esdevenen més pròpiament nostres quan no les posseïm per a nosaltres sinó que, en tot moment, les posem a la disposició dels pobres.⁵²
29. Travessant la plaça i els carrers per venir a la vostra reunió he pogut veure moltes persones ajagudes a les cruïlles: les unes mutilades de mans, d'altres cegues, d'altres plenes de nafres i ferides incurables, i mostrant parts del cos que, de com les arriben a tenir brutes, haurien de cobrir. Davant d'aquest espectacle m'ha semblat que seria molt inhumà no parlar-vos-en... Realment sempre és necessari parlar sobre l'almoïna perquè també nosaltres necessitem molta misericòrdia per part del senyor que ens ha creat...
- I, sobretot a l'hivern, quan manquen més que mai del necessari i juntament amb això se'ls pren la feina (ja que ningú agafa a jornal els miserables ni se'ls demana per a cap servei), no queda sinó que se'ls ofereixin les mans de gent misericordiosa que faci de patrons que els contracten.⁵³
30. Hi ha rics que arrabassen això dels altres. També hi ha rics que distribueixen el que tenen als pobres. Un s'enriqueix acumulant, l'altre repartint. Un sembla en la terra, l'altre en el cel. I com que el cel és millor que la terra, això va de

l'opulència de l'un a la riquesa de l'altre. A un l'acusa tothom, l'altre té molts que l'estimen. I és curiós: al rapaç i avar no tan sols l'avoreixen els que sofreixen la seva iniquitat sinó també els que no han rebut d'ell cap mal, però senten compassió pels qui n'han sofert. En canvi, al misericordiós no només l'estimen els que ell afavoreix sinó tots els altres.⁵⁴

31. No menys important que col·locar l'Evangeli al costat del llit és que també hi tinguis l'almoina. Si hi poses l'Evangeli sense fer res, no t'aprofitarà gens ni mica. Però si també tens aquesta arqueta, disposes d'una arma contra el diable.⁵⁵
32. Una sola cosa heu de fer: avorrir la riquesa, avorrir els diners i estimar més la vostra pròpia vida. Desprengueu-vos del que teniu, no dic de tot però sí del que és superflu.⁵⁶
33. Les riqueses es diuen «utilitats» (*chremata*) perquè són per usar-les útilment, no per enterrar-les. Cada treballador sap en detall el seu ofici. I el ric? El ric no sap treballar el ferro ni construir una nau, ni teixir ni edificar, ni cap cosa que s'hi assembli. Que aprengui doncs l'ofici d'emprar degudament la seva riquesa donant als necessitats, i sabrà un art millor que el de tots els altres artesans.⁵⁷
34. Si consultes les lleis profanes veuràs que, fins i tot per a elles, dedicar-se a la usura és prova de la més gran vilesa. Almenys, als dignataris de l'imperi que han arribat al grau de senadors, no els està permès deshonrar-se amb aquests guanys, sinó que hi ha una llei que els ho prohibeix expressament.

Com no horroritzar-se, doncs, del fet que no concedeixis a la llei i la Constitució celestial el que els legisladors concedeixen al senat romà?⁵⁸

35. No hi ha cap diferència entre donar al Senyor o fer-ho a un pobre. No estàs en desavantatge amb aquelles dones que el van alimentar en vida: més aviat els portes avantatge. I no us espanteu pel que dic. Perquè no és el mateix alimentar-lo a Ell, si aparegués personalment, que refiats en la seva sola paraula cuidar el pobre, el mutilat o el tolit. En el primer cas, la visió i la dignitat de la persona s'emporten part del mèrit; en l'altre, tot el premi pertany íntegrament a la teva generositat... Si no fos ell a qui dones, no et prometria el Regne del Cel.⁵⁹
36. Així abillada, com podràs besar i abraçar els peus de Crist? Ell rebutja aquests guarniments... Però qualsevol treu les joies a les dones, elles les prefereixen encara que passin gana!... I mentre tu et poses adorns que valen mil talents, un membre de Crist no té ni el sosteniment necessari.⁶⁰
37. No ens considerem com si no tinguéssim res a veure els uns amb els altres. Que ningú digui: «Aquell no és amic meu ni parent ni veí ni tinc res en comú amb ell. Com aniré a ell i què li diré?». Perquè encara que no sigui familiar ni amic és home de la teva mateixa naturalesa que pertany al mateix Senyor que tu... Déu ens ha donat aquest món com a únic estatge; ha encès el sol per a tots, ens ha estès un únic sostre, el cel, i ens ha preparat una sola taula: la

terra. Ens ha donat també una altra taula molt més excel·lent que l'anterior... Tenim tots una pàtria al cel i bevem d'un mateix calze... D'on ve, doncs, en la vida una desigualtat tan gran? De l'avarícia i l'arrogància dels rics. Per això us demano, germans, que no obreu així en endavant: units estretament en les coses comunes i més necessàries, no siguem separats per les coses terrestres i vils, és a dir: per la pobresa i la riquesa, pel parentiu corporal, per l'odi i l'amistat.⁶¹

38. No es donava entre ells aquestes paraules fredes, «meu» i «teu». D'aquí el goig que regnava a taula.⁶²
39. Per la misericòrdia i la compassió és com ens assemblem a Déu. Si no tenim això ho perdem tot.⁶³
40. Però per a què serveix dir això ximplement a homes que per res del món menysprearan les riqueses i s'hi aferren com si haguessin de ser eternes? Homes que, quan donen una misèria del molt que tenen ja s'imaginaven haver-ho donat tot. Això no és almoïna. Almoïna és allò d'aquella vídua de l'evangeli (Mt 12, 41s). Si no ets capaç de donar tant com la vídua, dona almenys tot el que és superflu. Però no hi ha ningú que doni res, ni del que és superflu. Tants esclaus, tants vestits de seda, tot això són coses supèrflues.⁶⁴
41. Us exhorto a recordar això, perquè val per a tot: no donar als pobres béns propis és cometre amb ells una rampinya i atemptar a la seva pròpia vida. Recordeu que no retenim el nostre sinó el que és d'ells. Si fomentem aquesta disposició en

nosaltres, donarem llargament de la nostra riquesa, alimentarem el Crist famolenc aquí i, allà, hi tindrem un gran dipòsit.⁶⁵

Diverses

42. Sé molt bé que tot això molesta els qui m'escolten, però què haig de fer? Aquesta és la meva obligació i no deixaré d'advertir-vos aquestes coses, tant si obtinc algun resultat com si no.⁶⁶
43. Molts, ben sovint, volen esbrinar coses sobre els pobres i els examinen pel que fa a quina pàtria tenen, i quina és la seva vida i quins són els seus miracles, quina professió tenen, la força de què disposen, i els carreguen d'acusacions demanant-los mil dades sobre la seva salut. Això dona lloc al fet que molts fingixin mutilacions a veure si amb aquest drama estoven la nostra crueltat i inhumanitat. Us diré una cosa dura i molesta; sé que us enfadareu, però no ho faig per ferir-vos sinó per corregir-vos: tirem en cara als pobres la seva ociositat, cosa moltes vegades excusable; i nosaltres treballem sovint en coses que són pitjors que la mateixa ociositat... Tu que sovint et passes el dia en teatres i juntes i grups que no porten res de bo, tu que murmures de tothom et penses que no fas res mal fet ni que estiguis ocios; i a aquest desgraciat i dissortat que dedica el dia sencer a demanar i pregar, amb llàgrimes i calamitats innumbrables, el jutges i el portes a un tribunal i li demanes comptes?⁶⁷

44. Quants rics hi havia en temps d'Herodes i quants poderosos? Però qui va sortir a increpar el tirà públicament? Qui va venjar les lleis de Déu conculcades? Per cert: cap dels opulents. Un pobre i miserable: un que no tenia sostre ni taula ni recer. Joan, l'habitant del desert, va ser el primer i l'únic que va reprendre el tirà lliurement... I abans de Joan el mateix va passar amb el gran Elies que no posseïa més que una pell d'ovella: ell sol també va reprendre l'impíu Acab, transgressor de tota llei.⁶⁸
45. Suposem que no hi hagués càstig i que no ens esperés el Regne del Cel; per això mateix hauríem de respectar la nostra pròpia raça i gènere i commoure'ns davant el qui pateix com nosaltres. I la veritat és que criem gossos, i molta gent fins i tot cria ases salvatges i ossos i altres feres. En canvi, deixem que l'home es mori de fam. Ens mereix més estima l'animal estrany que el de la nostra mateixa espècie. Menyspreem el que ens és propi, i deixem de banda el que no ens és res ni ens toca en res.⁶⁹

1. GONZÁLEZ FAUS, José I. (2018). *Vicarios de Cristo: los pobres*. Barcelona: Cristianisme i Justícia.
2. Per exemple, vegeu els capítols: «Jesús y los marginados» a GONZÁLEZ FAUS, José I. (2000), *La Humanidad Nueva*, Santander: Sal Terrae; «Jesús y los ricos de su tiempo», a GONZÁLEZ FAUS, José I. (2010), *Otro mundo es posible... desde Jesús*, Santander: Sal Terrae; o «Jesús y el dinero», a GONZÁLEZ FAUS, José I. (2013), *El amor en tiempos de cólera... económica*, Madrid: Khaf.
3. Informació més completa a ALONSO DÍAZ, José (1967), *Comentario a la carta de Santiago*, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos (BAC), p. 197-200.
4. La paraula *thrêskeia* és traduïda pels uns com a 'religió' i per d'altres com a 'devoció'. La traducció com a religiositat em sembla que inclou tots dos significats, i a més evita la concreció en cap institució concreta.
5. Vegeu la citació, una mica més extensa, a GONZÁLEZ FAUS, José I. (2018), *Vicarios de Cristo: los pobres. Antología de textos de la teología y espiritualidad cristiana*, Barcelona: Cristianisme i Justícia.
6. Així Alonso Díaz en el seu comentari citant la carta (*Op. cit.*, p. 210). Segurament val la pena també al·ludir a un possible canvi de text fet per un copista en el v.18 i que va substituir un *ek* per un *chôris* ('sense'). El text diria aleshores: «Mostra'm la teva fe per les teves obres i jo et mostraré la meva fe per les meves obres» (en lloc de «mostra'm la teva fe sense obres»), que té poc sentit). Així resulta evident que les obres són, per a Jaume, no quelcom que «s'afegeix» a la fe, sinó l'expressió mateixa del que es creu. La qual cosa és molt més coherent amb la frase del capítol 3,12: «de la figuera no en pot brotar raïm, ni de la vinya figues, ni del mar aigua dolça», és a dir: de segons quina fe brotaran segons quines obres.
7. KNOCH, Otto (1976), *Carta de Santiago*, Barcelona: Herder, p. 106.
8. Com ja he comentat alguna altra vegada, la riquesa (la cèlebre paraula aramea *mamôn*), en grec es fa servir sense article, de manera que és personificada com si fos un nom propi: no podeu servir a Déu i a Diner.
9. Vegeu, per exemple, el Deuteronomi (24,14-15): «No explotis un jornaler pobre i necessitat, tant si és un germà teu israelita com si és un immigrant que viu en una ciutat del teu país. Paga-li el jornal aquell mateix dia; que no se li pongui el sol sense haver cobrat, perquè aquell home és pobre i necessita el seu jornal per a viure. Així no clamarà al Senyor contra tu i no seràs culpable d'un pecat». A més, vegeu Levític 19,13 i Tobies 4,14, per la insistència a pagar puntualment. Pel que fa als llibres sapiencials, em remeto al Quadern 227 d'aquesta col·lecció (*Saviesa divina*).
10. DIBELIUS, Martin (1964) *Der Brief des Iakobus*, Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, p. 221.
11. Ja en la primera encíclica (que avui resulta força conservadora), s'afirmava sense embuts: «Si l'obrer, obligat per la necessitat o assetjat per la por d'un mal major, accepta, sense voler-la, una condició més dura perquè la imposa el patró, això és sens dubte suportar una violència contra la qual reclama la justí-

- cia» (*Rerum Novarum* 32). Crida l'atenció que bona part del «catolicisme» espanyol fa servir l'ensenyament de l'Església en temes com el de l'avortament, però mai per qüestions econòmiques.
12. «Cántico espiritual» a HERRÁIZ, Maximiliano (ed.) (2002), *Obras completas de San Juan de la Cruz*, Salamanca: Sígueme, p. 708. Em remeto, a més, al comentari més ampli d'aquesta frase de Joan en la meua contribució titulada «¡Cuán delicadamente me enamoras! Hacia una mística de la liberación», a ARANGUREN GONZALO, Luis A. (ed.), PALAZZI, Félix (ed) (2017), *Desafíos de una teología iberoamericana inculturada en tiempos de globalización, interculturalidad y exclusión social: actas del primer encuentro iberoamericano de teología*, Miami: Convivium Press, p. 173-192.
 13. La circumcisió, que actualment té com a molt un sentit clínic, significava aleshores donar alguna cosa del propi cos (quelcom que et permetés seguir íntegre per viure) com a símbol de l'entrega total d'un mateix.
 14. Per què portes vestits de seda i muntres cavalls amb frens d'or i mules ricament guarnides? La mula es guarneix per sota, l'arnès està cobert d'or. Sense cap mena de raó els muls porten al damunt riqueses i frens d'or, sense cap mena de raó les mules es guarneixen mentre el pobre està assegut al davant de casa teva consumit per la gana! Quina bogeria! (*Homilia I sobre l'home que es va fer ric*, n. 6).
 15. Així ho considera RIVAS REBAQUE, Fernando (2017), *Cuando el cristianismo era joven*, Madrid: HOAC, p. 94.
 16. «Cor i ànima» és una expressió veterotestamentària per al·ludir a la més íntima profunditat de la persona a (cf. vg. Deuteronomi 6,5: «Estima el Senyor, el teu Déu, amb tot el cor, amb tota l'ànima i amb totes les forces»).
 17. *Apologia I*, 14-21.
 18. Cf. ROLOFF, Jürgen (1984), *Hechos de los Apóstoles*, Madrid: Ediciones Cristiandad, p. 129.
 19. *Ibid.*, p. 101 i 127.
 20. Carmen Bernabé, que no simpatitza gaire amb la designació de protocomunisme (i s'entén, perquè una cosa és la propietat *patrimonial* i una altra l'estructura de la *producció* econòmica), afegeix, això no obstant: «El que presenta Lluc és l'ideal de la comunitat on les relacions amb els altres i les seves necessitats han d'estar per davant dels béns propis... Aquesta pràctica construeix comunitat, socialitza en aquests hàbits i representa un element clau per a la cohesió de la comunitat. Com més es comparteix, més comunitat es crea» (en el seu capítol «El cristianismo como estilo de vida», a AGUIRRE, Rafael (ed.) (2017), *Así vivían los primeros cristianos*, Estella: Verbo Divino, p. 256). Avui que tant es parla de la sinodalitat eclesial, sembla impossible oblidar aquest aspecte.
 21. Com diu una versió posterior de la paràbola aliena a l'evangeli.
 22. *Didakhé (Ensenyament dels Apòstols)* 4,8. D'altres tradueixen: els béns immortals i els mortals.
 23. La segona carta de Pere, que és potser el document més tardà del NT, reflecteix aquesta mateixa preocupació perquè els cristians no es contagiïn del món en què han de viure, on tractaran amb gent que estan «plastificats per l'avarícia» (2,3: «en *pleonexia plastoîs*) perquè el seu cor «s'exercita en la cobdícia» (2,14: amb el participi *gegymnasmênê*, d'on deriva la nostra gimnàstica).
 24. Aquests són els primers qualificatius que els adjudica. I és curiós que la traducció literal d'amants del diner seria «amants de *la plata*» amb aquest gir tan hispànic.
 25. *De la vanaglòria i l'educació dels fills*, n. 13. Antologia de Daniel Ruíz Bueno de la BAC, 771.
 26. *Discurs sobre la Calendes*, n. 3, p. 48, 957.
 27. *Homilia II sobre Llätzer*, n. 3, p. 48, 983.
 28. *Homilia II al poble d'Antioquia*, n. 5, p. 49, 39.
 29. *Homilia V sobre Anna*, n. 4, p. 54, 673.

30. *Homilia XXXVII sobre el Gènesi*, n. 5, p. 53, 348.
31. *Homilia I sobre l'home que es va fer ric*, n. 8, p. 55.
32. *Homilia II al poble d'Antioquia*, n. 5, p. 49.
33. *Homilia II sobre l'home que es va fer ric*, n. 3, p. 55.
34. *Homilia LXV sobre Joan*, n. 3, p. 59, 363.
35. *Homilia XI sobre la carta a Timoteu*, n. 2, p. 62, 555.
36. *Homilia I sobre Llàtzer*, n. 12, p. 48, 980.
37. *Homilia sobre la paràbola dels talents*, n. 4, p. 51, 22.
38. *Homilia II al poble d'Antioquia*, n. 6, p. 49.
39. *Discurs sobre el fat i la providència*, n. 5, p. 50, 768.
40. *Homilia II sobre l'home que es va fer ric*, n. 2, p. 55, 515.
41. *Homilia LXI sobre sant Mateu*, n. 2. Antologia de Ruíz Bueno, II, 274.
42. *Homilia LXXVII sobre sant Mateu*, n. 4 i 5. Ruíz Bueno, p. 539 i s.
43. *Homilia X sobre la 1a Corintis*, n. 3, p. 61, 86.
44. *Homilia XII sobre la 1a a Timoteu*, n. 3, p. 62, 562.
45. *Homilia II sobre la carta als hebreus*, n. 5, p. 63, 25.
46. *Homilia II sobre l'home que es va fer ric*, n. 4, p. 55.
47. *Homilia V sobre sant Mateu*, n. 5, p. 58.
48. *Homilia VIII sobre l'incomprensible*, p. 48, 770.
49. *Homilia sobre la paràbola dels talents*, n. 4, p. 51, 22.
50. *Homilia sobre Saturní i Aureli*, n. 2 i 3, p. 52, 415, 416.
51. *Homilia II sobre Llàtzer*, n. 5, p. 48.
52. *Discurs I sobre el Gènesi*, n. 4, p. 54, 586.
53. *Comentari als números 1-6*, n. 1, p. 51, 261.
54. *Homilia I sobre l'home que es va fer ric*, n. 3, p. 55, 500 i s.
55. *Homilia XLIII sobre la 1a Corintis*, n. 4, p. 61, 372.
56. *Homilia II sobre Eutropi*, n. 6, p. 52, 401.
57. *Homilia XLIX sobre sant Mateu*, n. 3. Antologia de Ruíz Bueno, n. 62.
58. *Homilia LVI sobre sant Mateu*, n. 6. *Ibidem*, 194.
59. *Homilia LXXXVIII sobre sant Mateu*, n. 3. Ruíz Bueno II, p. 703.
60. *Homilia LXXXIX sobre sant Mateu*. Ruíz Bueno II, 720.
61. *Homilia XV sobre l'evangeli de sant Joan*, n. 3, p. 59, 100.
62. *Homilia VII sobre els fets dels apòstols*, n. 2, p. 60, 66.
63. *Homilia VI sobre la 2a a Timoteu*, n. 3, p. 62, 633.
64. *Homilia XXVIII sobre la carta als hebreus*, n. 4, p. 63, 197.
65. *Homilia 2 sobre Lázaro*, p. 48, 991-992.
66. *Homilia XI sobre la 1a Corintis*, n. 5, p. 61, 354.
67. *Comentari als Números 1-6*, n. 6, p. 51.
68. *Homilia II sobre la paràbola dels talents*, n. 4, p. 51, 202.
69. *Homilia XLVII sobre Sant Joan*, n. 5, p. 59, 268.

PREGUNTES PER A LA REFLEXIÓ

1. Els textos de la carta de Jaume et semblen exactes o exagerats? Per què? Trobes alguna diferència amb els de Jesús en l'evangeli?
2. La paraula pobresa té diversos sentits: pot significar necessitat, o pot significar sobrietat, i aquesta pot ser voluntària (i en aquest cas serà una virtut) o imposada per la vida... Aconsegueixes distingir bé el seu significat cadascuna de les vegades que apareix?
3. Sabent com ha canviat la societat amb el progrés i l'aparició de les classes mitjanes, a qui aplicaries tot el que sobre els rics es diu en el Quadern? I creus que això de la solidaritat val només per a ells o val per a tots?
4. Quines reflexions us suggereixen els textos citats dels Fets dels apòstols sobre el «comunisme» dels primers cristians?
5. Quines formes d'«almoïna» et semblaria que mereixen avui els elogis de sant Joan Crisòstom i quins no?
6. Que cadascú triï els tres textos de sant Joan Crisòstom que li semblin més impressionants. Compareu-los i raoneu les vostres eleccions.

Cristianisme i Justícia (Fundació Lluís Espinal) és un centre d'estudis creat a Barcelona l'any 1981. Agrupa un equip de voluntariat intel·lectual que té per objectiu promoure la reflexió social i teològica per contribuir a la transformació de les estructures socials i eclesials. Forma part de la xarxa de centres Fe-Cultura-Justícia d'Espanya i dels Centres Socials Europeus de la Companyia de Jesús.

Quaderns CJ

Darrers títols

227. *Saviesa divina*. J. I. González Faus

228. *El malbaratament d'aliments*. J. C. Romero i J. Tatay

229. *El reconeixement de les persones LGTBIQ+ en l'Església*. M. Escribano i E. Vilà

230. *De què serveix plorar*. J. Laguna

231. *Sobre la tecnologia*. O. Quintana

232. *Els CIE: instruments de sofriment inútil*. L. Zanón

233. *Democràcia cultural*. J. Picó

234. *Rics i pobres al Nou Testament*. J. I. González Faus

La Fundació Lluís Espinal envia gratuïtament els quaderns CJ.
Si desitgeu rebre'ls, demaneu-los a:

Cristianisme i Justícia

Roger de Llúria, 13, 08010 Barcelona

93 317 23 38 • info@fespinal.com

www.cristianismejusticia.net

També podeu descarregar-los a:

www.cristianismejusticia.net/quaderns

